

Formy zachowania niepodzielności gospodarstw rolnych w obrocie *mortis causa* w prawie angielskim

I. Problematyka związana ze stworzeniem odpowiedniego systemu dziedziczenia *mortis causa*, uwzględniającego potrzeby zachowania niepodzielności gospodarstwa rolnego, nie jest problemem wyłącznie polskim. Zagadnienie to ma w dzisiejszych czasach wymiar europejski, a nawet światowy.

Dziedziczenie, pomimo że w ostatnich latach daje się zauważyć tendencję do wzrostu instrumentów *inter vivos*, nadal stanowi istotny element kształtowania struktury agrarnej. Należy pamiętać, że nieodpowiednio sformułowane przepisy w tej materii mogą prowadzić do podziału ziemi i rozdrabniania gospodarstw rolnych. W sprawach spadkowych istnieje bowiem odwieczny konflikt interesów – z jednej strony niepodzielność stanowi o sile rozwoju gospodarstwa, a z drugiej – spadkobiercy zmarłego, opierając się na zasadzie równości, domagają się podziału.

W rozważaniach dotyczących zachodnioeuropejskich modeli dziedziczenia gospodarstw rolnych autorzy skupiają się głównie na dwóch modelowych systemach dziedziczenia: germańskim i romańskim. Pomija się przy tym angielskie doświadczenia, choć średnia powierzchnia angielskiej farmy wynosi 69 ha, co świadczy, że metody zachowania niepodzielności gruntów rolnych w Anglii są niezwykle skuteczne¹.

Omawianie problematyki dziedziczenia gospodarstw rolnych w Anglii rozpocząć należy od stwierdzenia o podstawowym znaczeniu – w prawie angielskim nie występują szczególne przepisy odnośnie dziedziczenia gospodarstw rolnych. Bezpośrednim skutkiem takiego unormowania obrotu *mortis causa* jest fakt, że stosuje się do niego ogólne przepisy spadkowe. Co więcej – nie zdecydowano się również na zdefiniowanie pojęcia gospodarstwa rolnego. Oznacza to, że omawiając zagadnienia dotyczące dziedziczenia gospodarstwa rolnego, mamy na myśli przeniesienie *mortis causa* poszczególnych kategorii dóbr składowych.

II. Prawo angielskie posiada instrumenty, które przy odpowiednim zastosowaniu mogą prowadzić do zachowania integralności gospodarstw rolnych tak, aby

1 Artykuł stanowi fragment pracy magisterskiej „Dziedziczenie gospodarstw rolnych w Anglii” wykonanej w Katedrze Prawa Rolnego Uniwersytetu Jagiellońskiego pod kierunkiem prof. dr hab. Aleksandra Lichorowicza we wrześniu 2001 r.

nie doszło do ich podziału i rozdrobnienia, w wyniku dojścia do spadku wielu spadkobierców. Należy do nich przede wszystkim – podobnie jak w ustawodawstwie kontynentalnym – instytucja testamentu. Obok niej istnieje jeszcze możliwość dokonania przez spadkodawcę za swego życia czynności, które po śmierci będą swoistym zabezpieczeniem przed podziałem.

II A. Z powodu braku ustanowienia szczególnych przepisów regulujących kwestię dziedziczenia gospodarstw rolnych testament stał się z konieczności istotnym środkiem do osiągnięcia celu, jakim jest zachowanie niepodzielności gospodarstwa rolnego.

W prawie angielskim, podobnie jak w systemach wywodzących się z prawa rzymskiego, możemy wyróżnić dwa rodzaje dziedziczenia: **testamentowe** – w przypadku sporządzenia przez spadkodawcę specjalnego dokumentu w formie przewidzianej i rozporządzającego majątkiem na wypadek jego śmierci, oraz **ustawowe** – gdy takiego dokumentu nie było.

Dziedziczenie z mocy specjalnego dokumentu sporządzonego przez spadkodawcę, określającego jego wolę i dyspozycję określa się terminem *testacy*. Termin *testament* występował we wczesnym prawie angielskim i odnosił się do dyspozycji w zakresie *personal property* (mienie ruchome)², ale z czasem został wyparty przez określenie *will* odnoszące się zarówno do mienia ruchomego jak i *real property* (mienie nieruchomości)³. Pojęcie *will* jest używane obecnie w dwóch znaczeniach: jako określenie woli spadkodawcy wyrażonej w dyspozycjach testamentowych oraz jako sam dokument, w którym ta wola jest wyrażona.

Angielskie *will* wykazuje szereg cech porównywalnych z kontynentalnymi odpowiednikami. Podobnie jak testament w prawie cywilnym wywołuje skutek dopiero w chwili śmierci spadkodawcy. Może być za jego życia dowolnie modyfikowany i odwoływany (*ambulatory*). Musi być także sporządzony w odpowiedniej formie. Istotne wymogi dla stworzenia ważnego testamentu zostały określone w *Wills Act* z 1837 roku. Zaliczono do nich: sporządzenie dokumentu w formie pisemnej oraz podpis testatora dokonany w obecności świadka, który następnie potwierdza całą czynność.

Prawo angielskie określa w *Wills Act* zdolność testowania. *Section 7* tej ustawy uzależnia ją od uzyskania pełnoletności (ukończenie 18 roku życia), jak również od stanu zdrowia psychicznego. Wymagana jest także wola ustanowienia testamentu w okolicznościach całkowitej i nieskrępowanej wolności testatora.

2 Personal property, znane także jako chattels może być dalej podzielone na chattels personal oraz chattels real, które odnoszą się do dzierżawy (leasehold). Z chattels personal możemy z kolei wyodrębnić choses in possession, które identyfikują się z rzeczami ruchomymi oraz choses in action o charakterze niematerialnym jak np. dokumenty, weksle, akcje, udziały w spółkach, prawa autorskie i znaki towarowe.

3 Z real property można wyprowadzić land, czyli grunt i wszystkie te rzeczy, które są trwałe z nim związane (np. wody, lasy, budynki), nazywane fixtures, przenoszone automatycznie wraz z przeniesieniem gruntu.

Jeżeli chodzi o różnice pomiędzy *will* a testamentem z *civil law*, na pierwszy plan wysuwa się możliwość ustanawiania testamentów łącznych (*joint*) wzajemnych (*mutual*) oraz łącznych i wzajemnych (*joint and mutual*). *Joint will* występuje, gdy dwie lub więcej osób łącznie podpisują taki testament i jest to zwykle stosowane w przypadku dysponowania współwłasnością. *Mutual will* polega na tym, że dwie lub więcej osób dokonują wzajemnych przysporzeń na rzecz drugiej osoby w oddzielnych *will*. Trzecia kategoria łączy cechy dwóch wcześniejszych.

Testament może stanowić istotny instrument do osiągnięcia celu, jakim jest zachowanie niepodzielności gospodarstwa rolnego. W takim wypadku wystarcza, że spadkodawca wskaże w testamencie osobę, która odziedziczy gospodarstwo rolne, wyłączając tym samym spadkobierców ustawowych.

Nie można też zapominać o możliwości, kiedy testament może stać się instrumentem podziału gruntu rolnego. Wyznaczenie i powołanie na spadkobierców kilku osób będzie w takim przypadku wiązać się z rozdrobnieniem gruntu. Możliwość wystąpienia dwóch skrajnych sytuacji powoduje, że instrument testamentu niesie za sobą pewne ryzyko.

Zasada swobody testowania w prawie angielskim nie jest jednak całkowita i absolutna. Ustawodawca angielski doszedł do wniosku, że istnieje konieczność zabezpieczenia interesów osób najbliższych w przypadku pominięcia ich w testamencie. Ustawodawstwo europejskie w takiej sytuacji przewiduje dwa sposoby ochrony pominiętych spadkobierców: system rezerwy i system zachowku. System angielski stworzył odrębny model ochrony zbliżony do systemu zachowku, wykazujący jednak pewne istotne cechy, które nie pozwalają nazywać go zachowkiem.

Normy chroniące osoby najbliższe mogą być jednocześnie zagrożeniem dla integralności gospodarstwa rolnego w sytuacji, gdy spadkodawca chcąc zachować niepodzielność gospodarstwa przyznaje je jednemu spadkobiercy w testamencie, wyłączając tym samym pozostałe osoby bliskie.

Podkreślić należy, że wprowadzone instrumenty prawne ograniczające swobodę testowania nie dają stuprocentowej pewności, że gospodarstwa nie zostaną podzielone. Jednakże w praktyce do sytuacji rozdrobnienia dochodzi niezmiernie rzadko, co świadczy o tym że są one wystarczająco skuteczne.

II B. Obecnie obowiązujące angielskie przepisy w kwestii ograniczenia swobody testamentowej są wynikiem wielowiekowej ewolucji. Można w tym zakresie wyodrębnić trzy fazy.

Pierwsza faza, która sięga XIII wieku, charakteryzowała się istnieniem częściowej swobody testamentowej, jeśli dotyczyła wyłącznie *personal property*, ograniczonej przez przyznanie, na korzyść małżonka i dzieci zmarłego, prawa do otrzymania ustalonej kwoty, uzależnionej od wartości majątku spadkodawcy.

W drugiej fazie, która rozpoczęła się w różnym czasie w poszczególnych częściach Anglii, została potwierdzona zasada uznania pełnej i bezwarunkowej swobody testamentowej i ta sytuacja pozostała w gruncie rzeczy nie zmieniona aż do wejścia w życie *Inheritance (Family Provisions) Act* z 1938 roku, który wyznaczył początek trzeciej i ostatniej fazy.

Ustawa ta uznała uprzywilejowaną pozycję w charakterze spadkobiercy, określonych podmiotów zwanych *dependants*, tj. powiązanych więzami pokrewieństwa lub powinowactwa ze zmarłym w momencie jego śmierci i wprowadziła system zaspokajania praw spadkowych podmiotów uprawnionych.

W odniesieniu do *real property* ewolucja zasady swobody testamentowej miała odmienny przebieg: począwszy od ustawodawstwa feudalnego, które nie dopuszczało w odniesieniu do tego typu własności żadnej formy spadkobrania testamentowego, przez *Statut of Wills* z 1540 roku uznający pełną swobodę testamentową, aż do *Inheritance (Family Provision) Act* z 1938 roku wprowadzającego ograniczenia.

Po pierwszej interwencji normatywnej w zakresie ochrony *dependants* zawartej w cytowanym *Inheritance (Family Provision) Act* z 1938 nastąpiły kolejne: *Intestates Estates Act* z 1952, który rozszerzył dyspozycje na korzyść *dependants* na całe *total intestacies* (spadkobranie ustawowe); *Family Provision Act* z 1966, który przyznał sądom kompetencje zasądzenia pewnej sumy do przekazania *dependants* w drodze darowizny; i w końcu *Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act* z 1975 roku.

II C. Główną przyczyną wydania wspomnianej *Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act* z 1975 roku zawierającej obowiązujące obecnie przepisy, było zagwarantowanie pewnego *maintenance*, czyli utrzymania dla *dependants*. Istotna modyfikacja w stosunku do wcześniejszego ustawodawstwa wiązała się z sytuacją prawną małżonka pozostałego przy życiu. W tym przypadku celem interwencji ustawodawcy nie było już zapewnienie utrzymania wdowy lub wdowca, lecz raczej przyznanie małżonkowi środków finansowych o słusznej wysokości, niezależnie od okoliczności czy byłyby one konieczne, czy nie do jego utrzymania.

Podobnie jak w ustawodawstwie kontynentalnym istnieje w prawie angielskim kategoria podmiotów, które przepisy zamierzają chronić przed swobodą testamentową. W odróżnieniu jednak od systemów zachowku i rezerwy występujących w Europie, *common law* wykształciło specyficzną instytucję ochrony interesów osób bliskich. Przepisy angielskie nie przewidują na korzyść *dependants* prawa do określonej kwoty majątku spadkowego, lecz ograniczają do przyznania im, w przypadku pominięcia w testamencie lub w normach o spadkobranii ustawowym, możliwości ubiegania się o nakaz sądowy (*order*), przyznający im, tak

zwane stosowne zabezpieczenie finansowe (*reasonable financial provision*). Termin ten ma dwa różne znaczenia ze względu na pozycje przeżywającego małżonka z jednej strony i pozycje innych *dependants* z drugiej. Odnośnie małżonka pozostającego przy życiu sformułowanie to odnosi się do przysporzenia majątkowego, które ze względu na okoliczności konkretnego przypadku jest uważane za słuszne, bez względu na wysokość konieczną do utrzymania tego małżonka⁴. W odniesieniu do innych kategorii *dependants* termin ten zachowuje swoje początkowe znaczenie przysporzenia majątkowego na korzyść tych podmiotów, w wysokości takiej, że w świetle danych okoliczności i konkretnego przypadku jest ona funkcjonalnie wystarczająca, aby pokryć koszty związane z ich utrzymaniem⁵.

Właściwość sądu jest określona w zależności od wartości majątku spadkowego. W sprawach, gdy nie przekracza on pewnej określonej wysokości, taki wniosek o wydanie nakazu składa się do *Country Courts*, w pozostałych przypadkach do *Family Division* lub *Chancery Division High Court*.

W odróżnieniu od instytucji zachowku ochrona *dependents* jest uzależniona od uznaniowej decyzji sądu, który może nie przyjąć wniosku tzw. *applicant*, czyli osoby ubiegającej się o stosowne zabezpieczenie finansowe. W przypadku przyjęcia żądania również sąd decyduje o wysokości oraz formie przyznania *reasonable financial provision*.

Odmierna jest również kategoria osób ubiegających się o część spadku. Prawo angielskie wymienia pięć takich kategorii uprawnionych do złożenia wniosku. Według *Inheritance Act* o stosowne zabezpieczenie finansowe mogą się ubiegać:

- a) żona lub mąż,
- b) była żona lub były mąż, pod warunkiem że nie zawarli powtórnego związku małżeńskiego,
- c) dziecko,
- d) jakakolwiek osoba (nie będąca dzieckiem zmarłego), która – w przypadku zawarcia związku małżeńskiego, którego zmarły był w jakiegokolwiek chwili stroną – była traktowana jako dziecko rodziny w stosunku do tego małżeństwa,
- e) jakakolwiek osoba, która tuż przed śmiercią spadkodawcy była przez niego całkowicie lub częściowo utrzymywana.

Uderzające w tym jest zaliczenie do kategorii osób uprawnionych byłego małżonka (b), przysposobionego w przypadku rozwiązania stosunku przysposobienia (d), a także osoby, która może w ogóle nie być spokrewniona ze spadkodawcą (e).

4 Section 1(2)(a) *Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act* z 1975 roku.

5 Section 1(2)(b) *Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act* z 1975 roku.

Oprócz zaliczenia do odpowiedniej kategorii osób ustawa wymienia jeszcze dwie przesłanki. Pierwsza z nich określa, że spadkodawca musiał w momencie śmierci zamieszkiwać w Anglii lub Walii. Druga to nieobecność w testamencie albo w przepisach o spadkobraniu ustawowym *reasonable financial provision* na korzyść żądającego. Należy dodać, że przepisy omawianej ustawy stosuje się do spadków otwartych po 1 kwietnia 1976 roku.

Przepisy na korzyść *dependants* ograniczają swobodę testamentową, ale w stopniu zdecydowanie mniejszym niż przepisy o zachowku. Wynika to przede wszystkim ze specyfiki systemu *common law* przyznającego szerokie kompetencje sądom.

Obok określenia przesłanek ustawodawca angielski stypizował również poszczególne typy *orders*, które sędzia może wydać wobec wniosku *applicant*⁶: Mogą to być następujące nakazy przyznające *dependants*:

- a) wypłatę z majątku zmarłego okresowych spłat na warunkach określonych w nakazie,
- b) wypłatę z majątku zmarłego jednorazowo sumy pieniężnej w wysokości określonej w nakazie,
- c) *ownership* dobra wchodzącego w skład majątku,
- d) *settlement* na jego korzyść dobra wchodzącego w skład majątku,
- e) nabycie obcego dobra w stosunku do majątku spadkodawcy i przeniesienie jego *ownership* na *applicant* albo ustanowienie na nim *settlement* na korzyść samego *applicant*,
- f) oraz nakaz zmieniający jakiegokolwiek *settlement* zawarte przed lub po ślubie, ustanowione przez małżonków, z których jedno zmarło, na korzyść małżonka pozostającego przy życiu, albo jakiegokolwiek dziecka z tego małżeństwa lub innej osoby traktowanej przez zmarłego jako dziecko.

Termin *settlement* ma w prawie angielskim różnorakie znaczenie. W zakresie prawa własności oznacza dyspozycje przez czynność *inter vivos* albo *mortis causa*, poprzez którą dobra ruchome lub nieruchome są przeznaczone do kolejnego korzystania przez większą ilość osób albo przez określoną kategorię osób wskazanych przez ustanawiającego *settlement* zwanego *settlor*.

Wysokość określonych w punkcie (a) spłat okresowych może być uznaniowo ustalona przez sąd w nakazie, może być równa całkowitemu przychodowi z majątku, jak również całkowitemu przychodowi z określonej przez sąd części majątku.

6 Te typy *orders*, do których wydania są upoważnione Courts są wymienione w Section 2 Act Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act z 1975 roku.

Jak widać sąd w takim wypadku ma zupełną dowolność w kształtowaniu spłat i – co najważniejsze sam może określić ich wysokość. W stosunku do osoby zobowiązanej do spłat istnieje również możliwość ich zawieszenia, zmniejszenia a, nawet zwolnienia⁷.

Oprócz wydania nakazu przyznano sądom kompetencję do wprowadzenia dodatkowych klauzul. Sąd może nakazać osobie posiadającej część majątku zmarłego jej zwrot lub dokonanie spłat, może też zmienić rozporządzenie majątkiem zmarłego wynikające z testamentu lub z ustawy, w sposób jaki uważa za sprawiedliwy i stosowny. Może również – wedle swego uznania – przyznać zarządcom majątku odpowiednie kompetencje.

Interwencja angielskiego ustawodawcy ogranicza się do omawianych przepisów. Szeroka przestrzeń pozostawiona jest uznaniowej władzy sędziego, który wobec wniosku *applicant* nie ogranicza się jedynie do sprawdzenia okoliczności wymaganych przez prawo i do uwzględnienia wniosku, jak to ma miejsce w przypadku roszczenia o zachówek, lecz idzie o wiele dalej. Sędzia nie jest wcale zobowiązany do wydania *order*. Jest nieskrępowany i może uznać lub oddalić wniosek *dependant*, a w razie przychylenia się może wybrać typ rozwiązania najlepiej dostosowany do konkretnej sytuacji.

Przy podejmowaniu decyzji sąd jest zobowiązany do wzięcia pod uwagę niektórych czynników mogących wpłynąć na wyrok, które są wskazane w *Section 3 Act* z 1975 roku. Są one podzielone na dwie kategorie. Pierwsza z nich to *basic considerations*, czyli okoliczności, które sędziowie są zobowiązani brać pod uwagę za każdym razem, gdy składa się wniosek. Druga kategoria to tzw. *particular* albo *addicional considerations*, które nabierają znaczenia tylko w niektórych, szczególnych okolicznościach.

Do *basic considerations* ustawa zalicza:

- sytuację finansową wnioskodawcy lub innych wnioskodawców,
- pasywa, które obciążają dobra spadkowe,
- rozmiar i naturę majątku spadkowego netto,
- jakiegokolwiek psychiczne lub fizyczne zaburzenia wnioskodawcy lub spadkobiercy majątku zmarłego,
- wszystkie inne okoliczności, które sąd może uznać za mające związek ze sprawą.

Szczególnie to ostatnie postanowienie ma charakter otwarty i tym samym pozostawia szeroki margines swobody dla uznaniowej władzy *Courts*. Rozpatrując

7 Section 6(1) Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act z 1975 roku.

sytuację finansową *applicant*, sąd weźmie pod uwagę możliwości zarobkowe i zobowiązania finansowe⁸.

Sądy są zobowiązane wziąć pod uwagę również tzw. *particular* lub *additional considerations* tj. niektóre okoliczności szczególnie różniące się w funkcji, w zależności od przynależności *applicant* do określonej grupy *dependants*. Na przykład w odniesieniu do małżonka pozostającego przy życiu należy wziąć pod uwagę jego wiek, długość trwania związku małżeńskiego, a także wkład do dobrobytu rodziny z uwzględnieniem sum wydanych na utrzymanie domu i samej rodziny, oraz wysokość sumy, na którą mógłby liczyć, gdyby małżeństwo zostało rozwiązane wskutek wyroku orzekającego rozwód w momencie śmierci zmarłego⁹.

Wskutek wydania *order* poprzez sąd wnioskodawca znajduje się w tej samej sytuacji prawnej co uprawniony z tytułu dyspozycji testamentowych lub ustawowych, z tą jednak konsekwencją, że w sytuacji kiedy wartość majątku spadkowego jest niższa niż wysokość długów na nim ciążyących, korzyść wnioskodawcy może zostać poddana *abatement*, czyli pewnego rodzaju redukcji.

Nie wydaje się aby omówione rozwiązania chroniące pewną grupę podmiotów były wielkim zagrożeniem dla niepodzielności gruntu rolnego, czy też gospodarstwa rolnego. Przede wszystkim pozycja prawna *dependants* przedstawia się odmiennie w porównaniu z tą uprawnionego z tytułu zachowku. Ten ostatni ma w zasadzie prawo uzyskać zawsze pewną część dóbr spadkowych, podczas gdy prawa *dependant* są uzależnione od uznaniowej władzy sędziego. W konsekwencji przed wydaniem *order* przez sąd, *dependant* w zasadzie nie może cieszyć się żadnym prawem na majątku spadkowym.

Porównując: podczas gdy w przypadku roszczenia o zachówek sędziego jest zobowiązany przychylić się do wniosku, z którym wystąpił uprawniony w wypadku zaistnienia przesłanek dla jego przyjęcia, to w analogicznej sytuacji sędziego angielski może odmówić uwzględnienia roszczenia *dependant*, jeśli tylko uważa taką decyzję za słuszną.

Ta cecha angielskiego systemu mogłaby przyjąć istotną wagę w stosunku do zachowania niepodzielności gospodarstwa rolnego, w momencie gdy sąd będzie kierował się kryterium określonym jako *the size and nature of the deceased's net estate*, czyli wymiar i natura majątku netto zmarłego. W zakres tego ostatniego pojęcia „natury majątku spadkowego” mogłoby wejść określenie oszacowania rolniczej natury produkcyjnej dóbr spadkowych, która mogłaby zasugerować sędziemu

8 Section 3(6) Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act z 1975 roku.

9 Różne typy *particular consideration* są określone w Section 3 Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act z 1975 roku.

słuszność zachowania ich jedności, a więc skłonić do odmowy wniosku *dependant*, potencjalnie zagrażającemu integralności samego gospodarstwa rolnego.

Angielskie *common law* przyznaje *dependants* wyłącznie prawo otrzymania przysporzenia majątkowego, niekoniecznie utożsamianego z kwotą majątku spadkowego; w zasadzie wybór typu przysporzenia majątkowego do przyznania *dependant* jest pozostawiony uznaniu sędziego.

W świetle przedstawionego systemu ochrony *dependants* gwarancja niepodzielności dóbr gospodarstwa rolnego wobec roszczeń tych ostatnich wydaje się prawie całkowicie pozostawiona uznaniu sędziego; tak więc w sumie poddana wrażliwości pojedynczych sądów i sędziów na poszczególne potrzeby w konkretnych sprawach spadkowych.

Jednak omawiana uznaniowość zawsze pozostawia pewną wątpliwość co do rozstrzygnięcia i nie można być pewnym, że w konkretnej, indywidualnie określonej sprawie sędzia wyda orzeczenie prowadzące do zachowania integralności gruntu rolnego.

III. Angielski system zawiera również instrumenty prawne, które mogą być zastosowane w określonych sytuacjach, umożliwiając spadkodawcy ominięcie postanowień ustawy podyktowanych interesem *dependants*. Można w ten sposób ubiec interwencję sądową, likwidując tym samym element ryzyka związany z orzeczeniem sądu.

Do 1975 roku, w którym został wydany **Inheritance (Provision for Family and Dependants) Act**, nie było żadnych ograniczeń w zakresie prób ominięcia praw *dependants* przez spadkodawcę, który w konsekwencji miał do dyspozycji szeroki asortyment instrumentów uniemożliwiających *dependants* dochodzenie swoich praw spadkowych. Act z 1975 wprowadził jednak pewne dyspozycje skierowane na penalizację zachowań spadkodawcy. Pomimo tego nadal istnieje możliwość osłabienia w pewnym stopniu roszczeń *dependants* i ochrony tym sposobem gospodarstwa rolnego przed podziałem.

Pierwszym przypadkiem wyłączenia stosowania norm na korzyść określonych grup uprawnionych osób jest ominięcie wymogu domicylu, czyli posiadanie stałego miejsca zamieszkania poza terenem Anglii lub Wali¹⁰.

Innym instrumentem prawnym mogącym prowadzić do zachowania niepodzielności gospodarstwa rolnego jest dokonanie przez spadkodawcę przed śmiercią pewnych czynności *inter vivos*. Jest to wykorzystanie okoliczności, że prawa przyznane *dependants* mają ciążyć wyłącznie na majątku spadkowym netto tzn. na aktywach spadkowych pozostałych po odjęciu pasywów. Daje to spadkodawcy

10 Section 27 Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act z 1975 roku.

możliwość obejścia dyspozycji na korzyść *dependant*, poprzez dwa różne instrumenty skierowane na ograniczenie objętości majątku. Pierwszy stanowi **redukcję aktywów spadkowych** poprzez wykonanie ze strony spadkodawcy czynności *inter vivos* rozporządzających majątkiem, drugi natomiast stanowi **zwiększenie pasywów spadkowych** poprzez zaciągnięcie przez spadkodawcę – dzięki czynnościom *inter vivos* – zobowiązań ciężących na majątku spadkowym w momencie otwarcia spadku (umowa o dziedziczenie na rzecz osoby trzeciej).

III A. Redukcja aktywów spadkowych poprzez czynności rozporządzające to sytuacja, która będzie miała miejsce w przypadku, gdy spadkodawca przenosi za życia *ownership* gruntu rolnego lub innych składników gospodarstwa zaliczanych do kategorii *real* lub *personal property*, na osobę trzecią.

Podobnie jak w przypadku testamentu ustawodawca angielski nie wprowadził całkowitej i absolutnej swobody w dokonywaniu takich czynności, dając tym samym sądowi uprawnienia do bycia strażnikiem interesu zarówno spadkobierców jak i samego majątku.

Act z 1975 roku – w celu ochrony roszczeń *dependants* – przyznał sądom, w tych okolicznościach, uznaniową kompetencję kwestionowania czynności rozporządzających dokonanych za życia przez zmarłego i zmuszenia *donee*¹¹, czyli osoby, na którą ukierunkowane były te rozporządzenia do dokonania przysporzenia majątkowego na korzyść *dependants*, w celu zaspokojenia ich roszczeń spadkowych.

Taka interwencja sądu, kwestionująca umowę spadkodawcy, może z jednej strony zabezpieczać przed negatywnymi skutkami podziału gospodarstw rolnych, poprzez wspomniane czynności rozporządzające, ale może również, w wypadku gdy spadkodawca chciał zachować jedność gospodarstwa przekazując je poprzez taką umowę jednej osobie, zniweczyć ten skutek.

Interwencja sądu jest uzależniona od okresu, w którym dokonano czynności. W przypadku, kiedy spadkodawca dokonał jej w okresie 6. lat przed swoją śmiercią, będą miały zastosowanie przepisy *Inheritance Act 1975*, a konkretnie *Section 10* tej ustawy, określające kompetencje sądu w stosunku do transakcji zmierzających do unieważnienia żądań o zabezpieczenie finansowe, czyli naruszenia interesów *dependants*. W tej sytuacji czynność może zostać uznana za bezskuteczną, jeśli zająd określone w ustawie przesłanki umożliwiające interwencję sędziego. Wymagają one przede wszystkim – tak jak w każdym wypadku ubiegania się o wydania nakazu sądowego – wniosku strony. Z ograniczenia do rozpatrywania transakcji zawartych w okresie 6. lat poprzedzających śmierć spadkodawcy

11 *Donee* oznacza obdarowanego, ale nie tylko pod tytułem darmym ale i odpłatnym.

można wyprowadzić konkluzję, że wszelkie umowy zawarte przed tym okresem nie mogą być przedmiotem wniosku o wydanie nakazu.

Kolejne przesłanki wymienia *Section 10(2)*. Uzależniają one interwencję sądu od faktu, że czynność rozporządzająca została dokonana bez odpowiedniego świadczenia wzajemnego, z zamiarem szkodenia interesom *dependants* i działanie sądu pociągnie za sobą bardziej skuteczne zaspokojenie roszczeń podmiotów uprawnionych. Wzajemność świadczenia polega na dokonaniu stosownego przysporzenia majątkowego ze strony adresata czynności rozporządzającej na korzyść spadkodawcy. Co istotne, sądy nie mają obowiązku interweniować.

Należy przy tym pamiętać, że w tej sytuacji ma zastosowanie przepis z *Section 10*, który stanowi, iż należy wziąć pod uwagę wszelkie inne okoliczności sprawy. Sformułowanie to ma charakter otwarty i pozostawia tym samym szerokie pole dla uznaniowej władzy sędziego. Możemy założyć, że i w takiej sytuacji sędzia może nie zdecydować się na interwencję w zakresie skutków czynności *inter vivos*, motywując to koniecznością zachowania niepodzielności gruntu rolnego.

W przypadku, kiedy *Courts* – już po upewnieniu się o zaistnieniu tych przesłanek – zdecydują się interweniować, aby zmodyfikować skutki czynności rozporządzającej, treść *order* (nakazu) jest zróżnicowana, w zależności od przedmiotu samej czynności rozporządzającej.

W sytuacji, w której spadkodawca rozporządził na korzyść *donee* sumą pieniężną, *order* mógłby zobowiązać *donee* do jej zapłacenia *applicant*, odliczając wysokość obciążeń podatkowych, które *donee* musiał w swoim czasie ponieść w związku z tym przysporzeniem majątkowym¹². Jeśli natomiast przedmiotem czynności rozporządzającej spadkodawcy były dobra niepieniężne, *donee* zostanie zobowiązany poprzez *order* do zapłacenia *applicant* równowartości sumy pieniężnej jaką dana rzecz miała w momencie otwarcia spadku, po odjęciu obciążeń podatkowych poniesionych przez *donee*.¹³

Jak widać w przypadku interwencji sędziego nie wydaje dobra w naturze, ale jedynie jego równowartość pieniężną w momencie otwarcia spadku. Taka forma spłat zapewnia w pewnym sensie realizację celu jaki przyświecał spadkodawcy a mianowicie zachowanie integralności gospodarstwa rolnego.

III B. Drugą kategorią czynności *inter vivos*, będącą jednym ze sposobów zachowania niepodzielności gospodarstwa rolnego w sytuacji odnoszącej się do zwiększenia pasywów spadkowych jest umowa o dziedziczenie na rzecz osoby

12 Section 10 Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act z 1975 roku.

13 Section 10 Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act z 1975 roku.

trzeciej. Prawo angielskie przyznaje większą swobodę spadkodawcy w tym zakresie w przeciwieństwie do niektórych systemów prawnych, godząc się w ogóle na dopuszczenie takiej umowy. Nie jest to jednak swoboda całkowita i bezwarunkowa. Podobnie jak w omawianych powyżej czynnościach rozporządzających także umowy o dziedziczenie doznają pewnych ograniczeń na mocy przepisów Inheritance Act z 1975 roku, w przypadku spełnienia określonych przesłanek. Ograniczenia te polegają na kompetencji sądu do zmodyfikowania skutków umowy, poprzez którą spadkodawca zobowiązał się w stosunku do osoby trzeciej do pozostawienia tej osobie części swojego majątku w drodze testamentu. Przewiduje to szczegółowo *Section 11*, powtarzając właściwie przesłanki z *Section 10*, z tą jedynie różnicą, że nie uzależnia interwencji od zawarcia umowy w 6 –letnim terminie poprzedzającym śmierć spadkodawcy. *Courts* mogą interweniować w przypadku umowy o dziedziczenie w sytuacji, w której zaistnieją określone warunki, bezpośrednio wymienione w *Section 11*: 1) okoliczność, której w momencie zawarcia umowy adresat przysporzenia majątkowego – także w tej sytuacji zwany *donee* – nie dokonał ani nie obiecał dokonać świadczenia wzajemnego; 2) zamiar zmarłego, użycia instrumentu umownego w celu obejścia roszczeń *dependants*; 3) użyteczność interwencji sędziego w celu ochrony interesów *dependants*.

Podobnie jak w poprzednich przypadkach także w przypadku spełnienia przesłanek wybór czy interweniować, czy nie w sferze skutków umowy jest pozostawiony uznaniowej decyzji samych sądów.

Sąd może w takiej sytuacji wydać nakaz w dwóch określonych sytuacjach.

Przed ich omówieniem istotnym wydaje się wyjaśnienie pojęcia *personal representative*. Jest to specyficzny podmiot występujący w prawie angielskim. Może być on wyznaczony przez spadkodawcę w testamencie i wtedy określa się go mianem *executor* lub *executrix*, gdy wyznaczonym przedstawicielem jest kobieta. W przypadku, gdy *personal representative* jest mianowany przez sędziego, w razie dziedziczenia z ustawy, albo gdy nie był ustanowiony przez spadkodawcę w testamencie nazywany jest *administrator* lub *administratrix*, w przypadku kobiety.

Institucja ta została wprowadzona przez sądy kościelne, zajmujące się sprawami spadkowymi w zakresie *personal property*, przy których w przeciwieństwie do mienia nieruchomości istniała odpowiedzialność za długi spadkowe. Z czasem *Land Transfer Act* z 1897 i *Administration of Estate Act* z 1925 roku rozszerzyły również na *real property* system odnoszący się do mianowania *personal representative*.

Przeniesienie dóbr spadkodawcy następuje w takiej sytuacji dwuetapowo. W momencie otwarcia spadku, majątek spadkowy nie jest przenoszony bezpośrednio

nio na spadkobierców lecz właśnie na ten specjalny podmiot *personal representative*, którego zadaniem jest oczyszczenie majątku z pasywów. W drugim etapie następuje przeniesienie poszczególnych dóbr na spadkobierców wyznaczonych w testamentie lub na zasadach określonych w ustawie.

Skutkiem występowania takiego specjalnego podmiotu jest to, że angielski spadkobierca ustawowy czy testamentowy zwany *heir* nie może zostać utożsamiony z postacią romańskiego spadkobiercy rozumianego jako następca ogólny, który wstępuje w ogół stosunków majątkowych po spadkodawcy. *Successor universalis* nie odpowiada za długi spadkowe i jego pozycja jako następcy jest ograniczona do nabycia jedynie części tych aktywów spadkowych, które pozostają po likwidacji pasywów, dokonanej przez odmienny podmiot, czyli *personal representative*. Prawo natury majątkowej, jakie *heir* zostaje przyznane przez ustawę lub testament, przyjmuje nazwę *legacy* lub *device*, jeśli jego przedmiotem jest nieruchomości. Można zauważyć, że nie tylko ze względu na podobne brzmienie terminologiczne, ale także przez swoją konstrukcję prawną *legacy* przypomina romanistyczne pojęcie zapisu. Można więc podzielić opinie tych, którzy uważają, że instytucja angielskiego *heir* jest bliższa zapisobiercy, niż sytuacji prawnej spadkobiercy.

Jak już podkreślaliśmy powyżej sąd może zatem wydać nakaz po uprzednim spełnieniu przesłanek w dwóch odmiennych sytuacjach.

Pierwsza z nich dotyczy przypadku, gdy skutek działalności *personal representative*, zgodnie z umową, dobra (np. grunt rolny) zostały przekazane na rzecz *donee*. Wtedy nakaz jest kierowany do tej osoby, aby dla uzyskania zabezpieczenia finansowego zapewnił taką sumę pieniędzy lub własność na korzyść *dependants*¹⁴.

W drugim przypadku, kiedy *personal representative* nie zrealizuje jeszcze przeniesienia gruntu rolnego i innych dóbr gospodarstwa będących przedmiotem umowy, *order* wydany przez *Courts* wstrzyma takie przeniesienie, wprowadzając omawiane dobra do majątku spadkowego. To z kolei powoduje, że stają się one przedmiotem ewentualnych roszczeń *dependants* i w ten sposób niweczą cel spadkodawcy, który chciał osiągnąć poprzez zawarcie umowy¹⁵. W tym przypadku, w odróżnieniu od sytuacji analizowanej poprzednio, istnieje możliwość, że w wyniku interwencji *Courts* umowa o dziedziczenie nie wywołałaby swoich skutków, co może się stać w sytuacji kiedy *personal representative* nie wykonałby jeszcze zobowiązania wynikającego z tej umowy.

14 Section 11(2) (i) Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act z 1975 roku.

15 Section 11(2) (ii) Inheritance (Provisions for Family and Dependants) Act z 1975 roku.

W prawie angielskim możemy wyróżnić 2 typy umów o dziedziczenie: umowa skierowana jedynie na to, aby pozostawić określone dobro w drodze testamentu i umowa, przez którą jedna z dwóch stron, czyli spadkodawca zapewnia drugą, że określona *ownership* zostanie przekazana w każdym wypadku, w momencie jego śmierci. Rozróżnienie jest tutaj bardzo subtelne, ale niezwykle istotne, ponieważ w pierwszym przypadku spadkodawca wykonuje swoje zobowiązanie jedynie pisząc testament. Ten typ umowy o dziedziczenie nie gwarantuje efektywnego przeniesienia *ownership* na adresata, który jest jej podmiotem. Faktycznie spadkodawca może udaremnić celowość zawarcia samej umowy, odwołując testament. Poza tym przeniesienie *ownership* może nastąpić jedynie w przypadku, jeśli pozostały majątek zmarłego będzie wystarczający, aby zaspokoić pasywna spadkowe.

Inna jest sytuacja, w której za pomocą umowy spadkodawca zobowiąże się, że w każdym przypadku *ownership* dobra będzie przeniesiona na nią w momencie otwarcia spadku. W tym przypadku zobowiązanie to może zostać uznane za wykonane wyłącznie poprzez efektywne przeniesienie własności dobra – przedmiotu umowy. Jeśli do tego nie dojdzie, strona umowy ma prawo dochodzić roszczeń z majątku pozostawionego przez zmarłego. I właśnie do tego drugiego typu umowy o dziedziczenie *Inheritance Act* z 1975 roku się odnosi.

Zarówno w sytuacji odnoszącej się do czynności rozporządzających *inter vivos*, jak i w tej związanej z zaciągnięciem *inter vivos* zobowiązań pod postacią umowy o dziedziczenie, *Inheritance Act* 1975 przyznaje sądowi szeroki zakres kompetencji uznaniowej co do decyzji, czy interweniować, czy nie, w celu modyfikacji skutków czynności prawnych dokonanych przez spadkodawcę.

Sections 10 i 11 ograniczają się jedynie do wskazania kryteriów, którymi powinny się kierować sądy przy podejmowaniu decyzji o ewentualnej interwencji, kryteriów w zasadzie analogicznych w obu sytuacjach, które nakazują brać pod uwagę szczególne okoliczności faktyczne, w których czynność rozporządzająca została dokonana, a umowa o dziedziczenie została zawarta. Dlatego mają znaczenie: (1) ewentualny stosunek zachodzący pomiędzy *donees* a spadkodawcą; (2) zachowanie i sytuacja finansowa *donees* i wreszcie jako kryterium uzupełniające (3) wszystkie inne okoliczności przypadku¹⁶.

IV. Podsumowując: stwierdzić należy, iż angielski ustawodawca nie interweniuje w przedmiocie spadków rolnych poprzez instrument *statute law*, pozostawiając tym samym osobie prywatnej i sędziemu rolę twórców systemu ochrony przed podziałem gospodarstw rolnych.

16 Section 10 i 11 *Inheritance (Provisions for Family and Dependents) Act* z 1975 roku.

Pomimo braku szczególnych wymogów w przypadku, gdy do spadku wchodzi grunt rolny, a także niewystępowania przesłanek osobistych czy kwalifikacyjnych wydaje się, że istniejący system prawny w odpowiedni i co istotne – wystarczający sposób chroni przed podziałem. Najlepszym dowodem na potwierdzenie tej tezy okazuje się praktyka obrotu i występowanie w Anglii stosunkowo dużych powierzchniowo gospodarstw. Jednakże przypisanie tego faktu jedynie liberalnym przepisom prawnym byłoby z pewnością nie ściśle. Anglia jest dobrym przykładem, że nie tylko istniejąca norma w pełni kształtuje obraz struktury agrarnej państwa. Równie ważnym czynnikiem jest świadomość rolnika, który wie że podział doprowadzić może do pogorszenia sytuacji materialnej zarówno jego samego, jak i jego bliskich. Kolejnym istotnym czynnikiem mającym wpływ na omawianą problematykę jest niewątpliwie tradycja. Do 1925 roku przez stulecia wszelkie nieruchomości, jeśli dziedziczono to tylko na zasadzie primogenitury. Ta zakorzeniona zasada w jakimś stopniu przetrwała, pomimo znacznego złagodzenia przepisów. Należy także podkreślić, że na obraz obecnego rolnictwa wpływają przede wszystkim wymogi rynku, a zależność pomiędzy rozmiarem gospodarstwa a skalą produkcji jest widoczna i niewątpliwa. Dlatego też angielskie prawo wprowadziło szereg instrumentów prawnych, takich jak kilka rodzajów współwłasności, czy przede wszystkim dzierżawa, skierowanych na ułatwienie rolnikom tworzenia wydajnych przedsiębiorstw rolnych.

W obecnym prawie angielskim istnieją formy zachowania niepodzielności *agricultural land* i pozostałych składników gospodarstwa rolnego. Należy do nich zaliczyć przede wszystkim instytucję testamentu oraz pewne czynności dokonane za życia spadkodawcy i mogące prowadzić do realizacji wskazanego celu. Nie są one jednak nieograniczone i podlegają kontroli sądowej, która może (ale nie musi) być gwarantem niepodzielności gospodarstwa rolnego.

Na zakończenie rozważań w kwestii uregulowania dziedziczenia gospodarstw rolnych należy postawić pytanie: czy doświadczenia angielskie mogą być z powodzeniem stosowane w kontynentalnej części Europy a w szczególności w Polsce? Trudno w tym miejscu udzielić zdecydowanej, twierdzącej odpowiedzi. Wydaje się, że specyfika i odmienność angielskiego systemu prawnego uniemożliwiają zaadaptowanie tamtejszych przepisów do warunków polskich. Wynika to przede wszystkim z całego charakteru tamtejszego prawa *common law*, bardzo wyjątkowego i specyficznego. Brak interwencji w przedmiocie spadków rolnych odpowiada liberalnemu duchowi przenikającemu całe *common law*. W prawie tym bardzo istotną rolę spełnia sąd, który skuteczniej dopasowuje rozstrzygnięcia do konkretnej sytuacji.

Dlatego też wątpliwe wydaje się aby przeniesienie zasad systemu angielskiego na warunki polskie odniosło pożądane skutki. W Anglii rolnik jest świa-

domy, że podział gospodarstwa jest dla niego niekorzystny, gdyż doprowadzi do bankructwa jego i całej rodziny.

Po raz kolejny okazuje się, że przepisy prawne nie są jedynym czynnikiem, który wpływa na zachowanie integralności gospodarstwa rolnego. Równie istotne są ludzkie przyzwyczajenia, tradycja oraz świadomość, które czasem potrafią uczynić więcej niż ustawy i artykuły.